

*Іван Мозговий*

## НА ПОРОЗІ НАШОЇ ІСТОРІЇ

Від найдавніших, здавалося б, загублених у мороці небуття часів, терени України були тим місцем, де “сходились” різні народи, де пролягала хитка межа між двома світами: світом осілих хліборобських етносів, які заклали основи європейської цивілізації, і азійським світом диких кочових орд, які несли загрозу автохтонним спільнотам Європи.

Сьогодні є всі підстави стверджувати, що родовід українців сягає такої глибокої давнини, що вони можуть вважатися одним з найдавніших європейських етносів. Ланцюг взаємопов’язаних праукраїнських культур, що змінювали одна одну, але складають єдину лінію нашого “родоводу”, губиться в сивій минувшині. У цьому питанні через обмаль писемних джерел, замішано немало плутанини й перекосів. Та, незважаючи на це, ретельне дослідження дає неспростовні підстави говорити саме про автохтонне походження прадавніх українців-русів або русинів.

Зокрема, можемо говорити про доленосне для нашого краю значення Трипільської культури (5400–2750 до н.е.) та її вплив на подальший розвиток праукраїнців. Ця культура була відкрита в кінці XIX ст. українським археологом, чехом за походженням, Вікентієм Хвойкою (1850–1914), і з того часу не перестає дивувати дослідників. Сьогодні більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників погоджуються, що це була автохтонна спільнота, яка сформувалася на території Правобережної України в новокам’яному (неолітичному) періоді та за часів енеоліту (мідно-кам’яного віку).

Про Трипільську культуру “накопано” й написано так багато, що, здавалося б, вона вивчена більш, ніж достатньою мірою. Проте загадок навколо “трипільського феномену” існує все ще багато. Так, не вщухають дискусії щодо питань походження й етнічної належності трипільців, віку

самої культури і релігійних вірувань її носіїв, долі людей після зникнення культури і семантики зображень на керамічних виробах трипільців тощо.

На жаль, трипільці не донесли до нас писемних свідчень про найважливіші події своєї історії, хоч їх складна знакова система орнаменту (схожого на клинописне письмо шумерійців), а також глиняні циліндри, конічні фішки, кульки й “на півсфери” для лічби (подібну роль через тисячу років у шумерів відігравали “жетони”, знайдені археологами в месопотамських містах) свідчать, що вони стояли на порозі запровадження письма й рахунку і тільки через непередбачувані політичні обставини не встигли цей важливий поріг переступити. На початку ХХ ст. було висловлене припущення про існування у трипільців найпростішої писемності. У 1970-х рр. виявлені уламки трипільського посуду із загадковими знаками, які деякі вчені витлумачили як петрогліфи, піктограми чи ієрогліфи, що зображують людей, тварин і рослини. Низка вітчизняних дослідників (В. Мойсеєнко, Б. Яценко та ін.) переконані, що свідченням трипільської писемності слід вважати й окремі наскельні малюнки і “написи” Кам’яної могили на Мелітопольщині [11; 24; 25]. Такої ж думки дотримується А.Г. Кифішин, який стверджує, що йому вдалося “дешифрувати” трипільські написи на Канівщині. Оскільки перевірити це немає змоги, в результаті чого оголошені писемними пам’ятки допоки що “мовчать”, доводиться вдаватися до інших джерел.

Археологами встановлено, що Трипільська культура займала все Лісостепове Правобережжя й Подністров’я (від Прикарпаття до Дніпра), а на пізньому етапі існування поширилася на Волинь, Молдову і Степове Причорномор’я. Таким чином, ця культура охоплювала територію чи не всієї Правобережної України (сучасні Вінницька й Одеська області, більші чи менші частини Київської, Рівненської, Житомирської, Чернігівської, Хмельницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської й Миколаївської областей), а також територію Молдови й частково – Румунії.

Людність Трипільської культури, як вважають науковці, стояла на порозі цивілізації [5, 160]. Вражають вік цієї культури (близько 2,7 тис. років), загальні територія її поширення (понад 200 тис. км<sup>2</sup>, що майже = території Румунії), швидкі темпи освоєння її носіями нових земель. Жодна з розвинених європейських хліборобських культур не може зрівнятися з нею ні за частотою існування, ні за площею, ні за темпами поширення. Звичайно, тут мав місце і вплив інших осілих (балканських) і кочових (степових) спільнот, які мешкали за межами Трипільської культури, проте розвиток більш-менш відокремлених культур призвів до виділення локальних груп (“Іован”, “Фувал”, “Мешех”?), які мали різну долю.

В результаті досліджень Трипільської культури на другу половину ХХ ст. визначились три основні групи концепцій її походження. Так, ряд дослідників (В.В. Хвойка, Т.С. Пассек, І.Т. Черняков, А. Кифішин та ін.) розробили концепції автохтонного походження Трипільської культури, згідно з якою вона виникла в Україні на основі розвитку місцевих неолітичних культур, а потім поширилася в Молдову й на Балкани і була представлена далекими предками слов'ян. Прибічники цієї ідеї вважають, що трипільці в добу енеоліту були предками індоевропейців, а стародавня Україна – колыскою європейської цивілізації. Вони ж припускають, що трипільці дали початок багатьом європейським народам, предки яких у бронзовому віці розселилися зі своєї батьківщини по різних напрямках, аж до Індії [10, 48]. Ще один погляд зводиться до того, що Трипільська культура сформувалася на основі неолітичної культури Боян-Джулешти (VI тис. до н.е.) з Балкано-Нижньодунайського регіону та неолітичних культур Українського Півдня, зокрема виділеної В.М. Даниленком Буто-Дністровської культури (6400 – 5300 до н.е.), які вступили в контакт між собою [13]. Про автохтонність Трипільської культури свідчить її зв'язок із культурою Лінійно-стрічкової кераміки і зі ще давнішою Мізинською стоянкою (різниця в 15 тис. років). Важливо підкреслити, що концепції автохтонізму відстоюють і багато західних археологів.

Інші фахівці (М.Ф. Біляшівський, В.О. Городцов, Л. Залізник, О.А. Спіцин та ін.) дотримуються “міграційної” концепції. Вони стверджують, що свого часу напівскотарські прасемітські племена як “давні предки трипільців”, через обмежені ресурси у своєму краї, вирушили з Близького Сходу через Малу Азію й Балкани на північ, доки не дісталися України. Тут, на наших землях вони, й осіли, оскільки виявили ідеальну землю з оптимальними умовами для землеробства, щодо якої почали застосовувати технологію обробітку, запозичену в балканських землеробів. Правда, міграціоністи не пояснюють, що спонукало прасемітів здійснити таку далеку мандрівку, як вона стала можливою через нерозвинутість тодішніх засобів пересування, і чому жителі гір і пустель виявили більшу схильність до землеробства, ніж мешканці найкращих у світі чорноземів?!

Свідченням малоазійсько-балканського походження трипільців прибічники “міграціонізму” представляють схожість посуду та інших предметів Трипільської, Ватиканської й Крито-Мікенської культур. Правда, є в цій концепції й слабкі місця. Так, на крито-мікенському посуді, як правило, зображені реалістичні сюжети й об’єкти, тоді як ранні трипільці розписували свій посуд абстрактним геометричним орнаментом. Тому судити про ідентичність цих культур ще зарано. До того ж, “про яке семітське походження Трипільської культури взагалі може йти мова, якщо трипільці з’явилися на 3 тисячі років раніше семітів?” [4, додаток, 7].

Поєднання обох концепцій в одній призвело до появи третьої синкретичної концепції (С.М. Бібіков, Б. Грозний та ін.), яка зводиться до витлумачення походження Трипільської культури на основі поєднання прийшлого та автохтонного населення. При цьому розповсюджувачем культури з мальованою керамікою від Чехії до Алтаю часом називався ... індоевропейський народ тохарів з Туркестану! Прихильник цієї концепції С.М. Бібіков, не погоджуючись із представниками автохтонності й міграціонізму, зазначав, що перші “враховують роль середземноморських впливів у складанні трипільської культури, але шукають витоки

походження її у місцевому племінному середовищі”, а другі “для утвердження своїх поглядів вдало користуються порівняльним методом, особливо у зіставленні кераміки (переважно мальованого та чорнолощеного посуду), але не помічають рис, які є складовими елементами у трипільському культурно-історичному шарі” [1, 277]. Часом наближаючись до ідеї міграціонізму, він все ж відзначав роль трипільців у етногенезі слов’ян.

Сьогодні все виразнішою постає думка, що гіпотези про близькосхідне (семітське) та балканське походження трипільців є міфами, які принижують нашу гідність і потребують розвінчання. Переважна більшість дослідників погоджуються з тим, що на різних етапах трипільці включали у свій духовний потенціал елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур, у результаті чого з ними змішалися інші племена на території України. Зрештою, Трипільська культура стала засадничою для європейської цивілізації. Вона відкрила етап осілості й відтворювального господарювання.

Основним заняттям трипільців з часів неоліту було хліборобство, яке згодом виявилось типовою ознакою українців. Швидше за все злиття південних і автохтонних індоєвропейців на території України дало могутній поштовх до формування індоєвропейської раси і трипільської культури. Наслідки подальшої господарської й духовної діяльності цієї людності справді вражають. Завдяки чорноземам України Трипільська культура зі своєю відтворювальною економікою стала не тільки найдавнішою, але й найяскравішою землеробською культурою давньоевропейської історії.

На полях і городах трипільці вирощували всі основні, освоєні ними культури (досить невибагливі й надійні), що мають поширення на наших землях і сьогодні (пшениця, ячмінь, просо, горох, вика, льон, коноплі, сочевиця, бобові тощо). Залежно від зони й клімату змінювалося співвідношення цих культур. “Трипільці першими навчилися отримувати

великі врожаї хліба” [23]. Спочатку землю обробляли мотиками з кістки, рогу й каменя, потім могли застосовувати дерев’яні й рогові рала. Мешканці, мабуть, практикували сівозміни, використовували органічні добрива, які вивозили на поля на волокушах та саннях (їхні глиняні моделі збереглися).

С.М. Бібіков висунув ідею застосування у трипільському хліборобстві тягової сили тварин, зокрема вола [1]. Про це свідчать і знахідки рала з рогу, і численні зображення волів на розписаних посудинах, знахідки глиняних фігурок биків, запряжених у сани. А скільки потрібно було деревини, глини для будівництва тисяч будинків на трипільських гігантських поселеннях? Навряд чи можна було ці матеріали доставляти вручну. Врожаї трипільці збирали серпами з крем’яним лезом чи інструментом у вигляді ножиць (для зрізання колосків). Зерно вони перетирали на борошно на кам’яних зернотерках. Потім пекли круглий хліб. Про заняття хліборобством свідчать відбитки зернівок на кераміці, статуетках та обмазці поселень.

Займалися трипільці й садівництвом. їм були відомі яблуні, груші, вишні, сливи, абрикоси, а в південних, теплих, регіонах України – і столовий виноград, про що свідчать знайдені на поселеннях зернятка слив, яблук, груш, абрикосів, винограду. Розвивалося й городництво (у розкопках виявлені насінини ріпи, цибулі, часнику, маку). Значного поширення набуло тваринництво. На основі знахідок кісток тварин можна стверджувати, що жителі розводили велику рогату худобу, свиней, овець, коней, кіз, одомашнили собаку. Водночас у лісах жителі збирали ягоди, горіхи, мед, дикі фрукти. Таким чином, трипільське господарство, зокрема землеробство й тваринництво, екстенсивне за свої характером, все ж не було примітивним і малопродуктивним [4, додаток, 42].

Вдавалися трипільці й до полювання та рибальства. Об’єктами полювання були десятки видів диких тварин, які мешкали в краї. їх убивали заради м’яса, шкіри, жил, кісток і рогу. Асортимент змінювався

залежно від місцевості (ліс, болото, лісостеп, степ, заплава) [4, додаток, 37 – 40]. Полювали за допомогою лука й стріл з кам'яними й кремневими наконечниками. Використовували також ротики та списи з двобічно обробленими наконечниками. Знайдені на оселеннях кістки риб свідчать про розвиток у трипільців рибальства.

На малодоступних мисах і плато, на берегах річок і потоків трипільці водили свої поселення, оточені оборонними канавами, валами й, очевидно, горожею з паль. Ці поселення є ще однією загадкою трипільців. Нині відомо більше 1200 трипільських поселень. Серед них у Подніпров'ї й Побужжі відкрито бл. 30 гігантських поселень, у тому числі площею понад 50 га: П'ятиніжкове (60 га), Косенівка (70 га), Миропілля (100 га), Вільховець (110 га), Ялтушків (120 га), Володимирівка (150 га), Доброводи (250 га), Майданецьке (270 га), Небелівка (300 га), Тальянки (450 га чи 4,5 км<sup>2</sup>). Дослідники по різному розраховують кількість мешканців таких стародавніх 'міст': від 5–7 тис. до 20–25, а то й 30–50 тисяч [22, 62–76; 3, 71–86]. За такими підрахунками у Майданецькому мешкало щонайменше 4 тис. сімей, а в Тальянки їх могло бути 6 або й більше тисяч.

На той час це були надзвичайно великі цифри, що можна пояснити значним демографічним і культурним “вибухом” на території Праукраїни. Такі поселення-гіганти по праву вважаються “протомістами”, найбільшими в тодішній Європі, а можливо, й у світі. За розмірами вони перевищували площу відомих міських центрів Стародавнього світу до періоду їх розквіту (наприклад, давньоєгипетських і шумерських міст, які займали площу до 100 га – хіба що за винятком Вавілона, площею 202,5 га).

Правда, через виснаження ґрунту внаслідок екстенсивного ведення господарства трипільці, на думку дослідників, змушені були чи не кожні 50–100 років залишати й спалювати засновані ними поселення і переселятися в інші місця, щоб освоїти нові землі. Мабуть, саме тому їхні селища демонструють усі ознаки загибелі від пожежі [20, 51], що набувала

ознак сакрального обряду. З'ясовані при розкопках обставини засвідчують, що спалення ретельно готувалося як ритуальне дійство, що, мабуть, символізувало процес “оновлення”. Досить ефектною поставала і сама пожежа. Водночас, якщо це так, тоді стає більш зрозумілим, чому трипільці так і не змогли зрівнятися з першими світовими цивілізаціями Близького Сходу, де осілість виявилася більш сталою.

Через гігантські розміри протоміст їхні контури можна простежити лише за допомогою аерофотозйомки. Як взірцево організовані мегапоселення, вони мали чітке планування і часом поєднували від 1 575 до 2 700 споруд. Правда, переважна більшість трипільців мешкали в менших (“сільських”) поселеннях, що налічували 30–300 жител з населенням від 300 до 3 тис. осіб. Поселення трипільців забудовані по колах, еліпсах чи овалах. Будівлі розміщалися кількома (від 2 до 10) концентричними колами навколо великого майдану, утворюючи вулиці та квартали в центральній частині поселення. Домінували малі (бл. 20 м<sup>2</sup>) і передні (до 50 м<sup>2</sup>) житла, тоді як великі (100–250 м<sup>2</sup>) траплялися рідко. Правда, деякі дослідники доводять, що площа окремих громадських споруд (разом з їхніми коридорами) сягала 300–600, а то й 1 000 м<sup>2</sup>.

Археологи все ще гадають, для чого призначався великий незабудований майдан у центрі всіх трипільських поселень, у тому числі й гігантських: для ночівлі общинного стада худоби, для народних зборів громади чи для дерев'яних храмів культового центру. Логічно вважати, що там мали стояти одна або декілька великих громадських споруд-святилищ (своєрідних храмів), від яких і розходилися радіальні вулиці, а обабіч них, у середині поселення, розміщалися садиби. При цьому дві головні вулиці, пересікаючись під прямим кутом, ділили поселення на 4 частини і закінчувалися 4 воротами. “Коловорадіальний” принцип забудови – це принцип сонячний. Він відтворює схематично і коло сонця, і радіуси, як його проміння. Розміщення жител по еліпсу є образним відтворенням траєкторії руху планет. Уся коловидна забудова спрямована не лише на



енергетично-духовне побутування, а й на охорону поселення”, – зазначав В.Ф. Мицик [4, 31]. Тоді господарські споруди для тварин мали розташовуватися у зовнішній частині селищ. У великих поселеннях утримувалися тисячі голів худоби. Судячи з усього, господарські будівлі склали 25 відсотків споруд.

Глинобитні споруди (житла, культові, господарські й громадські будівлі) були прямокутними, продовгуватими за формою (зрідка траплялися й невеликі округлі житла) і зводилися на дерев'яному каркасі. Нерідко траплялися двоповерхові, а часом навіть триповерхові споруди (що підтверджують численні глиняні моделі будівель). Заглиблені будівлі (напівземлянки) є рідкістю. Наземні житла були досить просторими і мали складну конструкцію. Так, на дерев'яному помості з глиняних обпалених вальків викладалася глинобитна підлога, яка зверху замазувалася глиною, а іноді ще й покривалася червоною фарбою.

Стіни жител штукатурилися, фарбувалися й розписувалися. Так, ззовні вони розмальовувалися вертикальними смугами червоного або жовтого кольору, але найчастіше білилися. Стіни також прикрашали геометричні орнаменти (коло, квадрат, трикутник), нанесені мінеральними фарбами білого, жовтого, чорного і коричневого кольорів. Розмальовували карнизи, вікна (у вигляді круга), двері, стіни всередині. Двосхилий, як правило, дах перекривався солом'яними або очеретяними снопами. Досить часто житла мали піддашся. Неважко помітити, наскільки трипільські житла нагадували побілені українські хати-мазанки XIX ст.! Водночас це свідчить про високу техніку будівництва й естетичні смаки праукраїнців.

У житлах мешкали великі сім'ї (великосімейні общини), які склалися з представників кількох поколінь (чи кількох парних сімей). Великі будівлі були розділені перегородками на окремі (два – три й більше) відсіки (кімнати), кількість яких дорівнювала кількості парних сімей (мала сім'я могла мешкати і в окремій будівлі). Споруди мали навіси, загороди, дворища. Археологи вважають, що в цілому населення

Трипільської культури складало від 410 тис. [7, 9] до 1 млн. осіб [8, 9]. І це абсолютно реальні цифри. За підрахунками вчених, на той час тільки за одне тисячоліття населення Землі збільшилося в 16 разів і досягло 80 млн. осіб. [4, додаток, 20].

У кожній трипільській будівлі містилися земляна піч (отже, хати були не курними!), глиняні чи дерев'яні лежанки або лави вздовж стін, сімейний (домашній) вівтар-жертвник у вигляді невеликого глиняного підвищення хрестоподібної форми, розписаного різнобарвними фарбами. Були й переносні вівтарі-столики. Так, в орнаменті одного з таких круглих керамічних ритуальних вівтарів з поселення Березівка В.П. Цибесков (1930–1996) убачав експлікацію давньоземлеробського місячно-сонячного календаря [4, 93, 208, 558]. Біля печі розміщувалися культовий посуд та глиняні жіночі фігурки (“венери”) як символи вшанування матері, що завжди було характерним для України. Під стінами та на полицях-мисниках стояли різноманітні горщики й миски (столовий, кухонний і тарний посуд).

Жителі виготовляли й використовували різноманітні предмети (передусім знаряддя праці й зброю) з кременю й сланцю (сокири, ножі, скребачки, вістря стріл і списів), каменю (сокири, булави), кістки і рогу (проколки, шила, голки), а також із привозної й місцевої (з балкансько-карпатського, волинського, донецького рудних басейнів) міді (прикраси, знаряддя праці, сокири). Вони першими почали застосовувати метал, освоїли гаряче кування і зварювання міді. Трипільці знали про технологію обробітку міді, знали, де її шукати. Це дає підстави прихильникам “міграційної” концепції вважати однією з вірогідних прабатьківщин трипільців Анатолію (Туреччина), де, на їх думку, ще раніше поширилася металургія, а потім, по дорозі в Україну, трипільці поширили металургію на Балканах. Проте, родовища міді здавна відомі і в Україні (Волинь, Донбас). Розвивалися у трипільців і різні домашні промисли – чинбарство, кушнірство, прядіння, ткацтво. Тому на денцях багатьох трипільських

посудин є відбитки як вовняного рядна, так і тонкого полотна. Про розвиток цих видів ремесла свідчать і знахідки відтяжок від ткацьких верстатів, пряселець від веретен.

Одним із найкращих виявів матеріального й культурного розвитку трипільців є їхнє керамічне виробництво, яке було вже справою фахівців і перетворилося на окрему галузь ремесла. Гончарі досконало володіли складною технологією виготовлення кераміки і не тільки виконували ручну ліпку, але й знали повільний гончарний круг, завдяки чому постала велика кількість різноманітного посуду витончених форм – від маленьких (заввишки в декілька сантиметрів) чашок, мисок, горщиків і черпаків до гігантських півтораметрових горшків (як плоскодонних, так і гостро дониних), а також глечиків, “амфор”, “кратетів”, ваз, кришок тощо. Посуд випалювали у складних гончарних печах, залишки яких виявлені на декількох поселеннях. Він мав різне призначення: від сервірування столу до зберігання зерна, води, молока. Користувалися трипільці й глиняними ложками.

Більшість тонкостінного посуду розписувалася мінеральними фарбами (монохромний, біхромний і поліхромний розпис), мала складний і різноманітний орнамент. Серед орнаментальних схем переважав спірально-меандровий, мав місце “геометричний” і “звіриний” стилі, а часом траплялися й зображення людей. На пізньому етапі трипільської культури в гончарстві поширюється заглиблений шнуровий орнамент. Значного розвитку у трипільців набула пластика. З глини вони виліплювали жіночі статуетки, фігурки тварин, моделі своїх жител, вівтарів і навіть зворушливі дитячі іграшки. Багатоманітність форм мистецтва, якість посуду й пластики, їхній розпис засвідчують високу талановитість і потяг до краси давніх мешканців України. Дехто навіть припускає, що в узорах на знаменитій мальованій кераміці трипільців зашифрована інформація (письмо?), яка таким чином передавалася з покоління в покоління.

Трипільських митців можна вважати основоположниками українського народного мистецтва. Багато елементів їхнього орнаменту (подвійні спіралі, що нагадували латинську літеру Б, “меандр” – хвиляста “безкінечність” як символ безупинного руху чи життя, схематичні зображення рослин і тварин, різноманітні “хрести в колі” тощо), мотивів фольклору, космогонії й міфології давніх хліборобів збереглися на пізніших українських вишивках, килимах, кераміці і великодніх писанках. “Трипілля – це наші витoki, це перший хліб, перший метал, тканини, сани, віз. Крім колоски хліборобства, це витoki садівництва, виноградарства, гончарства. Це початок хліборобського світогляду на землю, яку нині називають Україною” [16].

Велику роль у житті трипільців відігравали релігійно-ідеологічні уявлення. Більша частина їхніх пластичних виробів тією чи іншою мірою пов’язана з сакральним світом, мала культове призначення. Усе це цілком пояснюється панівним наївно-міфологічним світоглядом. Тричленна побудова орнаментальних композицій на стінках багатьох горщиків, можливо, є відображенням триярусної картини світу або поділу неба на три “яруси”. Траплялися й зовсім незрозумілі предмети, наприклад, здвоєний циліндричний (“біноклеподібний”) посуд тощо. На посуді, який використовувався з ритуальною метою, часом зображувалися свастика (стародавній символ Сонця), спіралі й хвилясті лінії (вода), заштриховані ромби, кола й інші геометричні орнаменти, які мали складну семантику. Може, в цих зображеннях знайшли відображення фрагменти деяких, невідомих нам міфів? Чи, може, це було виявом ритуальної “писемності”?

Набули поширення в трипільців фігурки-амулету й обереги домашнього вогнища і достатку. Мали поширення космічні символи Землі, Сонця, Місяця, неба, зірок (“Небесна богиня зірок”), зооморфні й антропоморфні зображення та ідоли, зображення тризуба як символу “Великої Богині-Матері” з піднесеними вгору руками, глиняний трон правителя, прикрашений рогами бика (про вшанування “Бога-бика”

свідчать і ритуальні поховання бичачих рогів у трипільських житлах), і особливо культовий посуд та численні культові теракотові статуетки жінок (“венери”). Глиняні жіночі фігурки були пов’язані з культом богині родючості й добробуту, Земною Матір’ю всього сутого (Мати-Земля), просто матір’ю, сакральним в образі жінки. З цим культом пов’язані також скульптурні зображення рослин і домашніх тварин (бик, корова, баран, козел, свиня, собака) із наколками. Виявлені у фігурках зерна пшениці підтверджують зв’язок цих фігурок із хліборобським культом, освяченням землеробської праці. Трапляються стилізовані зображення “Змія-дракона”, які символізували чоловіче начало.

Усі зазначені зображення, що найчастіше мали магичний зміст, були пов’язані з культами родючості, життєдайних сил природи й предків, які завжди відзначалися складною обрядовістю. Культове значення мали глиняні моделі будівель, храмів, печей, стільців-tronів, хлібців, санок, що були увінчані розписом і символізували культ житла й домашнього вогнища. Водночас духовність трипільців була космологічною, сонцепоклонницькою, що й сьогодні підтверджує міфологема Сонця в українському фольклорі. Верховний “Бог сонця” виступав у вигляді бика (Ра? Ор?). Вшановувалися трипільцями “Велика богиня неба й дощу” (Прамати?), “Богиня води” (Дана?), “Богиня-покровителька народжуваності”, “Божество-покровитель гаїв і лісів”, “Божество грому”, “Небесні олені” й “Небесні собаки”, що оберігали посіви й стада тощо. Мало місце розуміння світу в його чотирибічності, що утверджується в мистецтві й будівництві. Визначаючи космічну запрограмованість доби неоліту, вітчизняний дослідник М.О. Чмихов писав: “Ядром закону був рух сонця в колі зодіаку, а найвищим святом і початком дії закону – свято початку року й першого (головного) сузір’я зодіаку – весняне рівнодення” [19, 147].

Можливо, абстрактна спіраль, яка стала “візитною карткою” трипільської культури, символізувала зображення “Змія-охоронця”.

Розвинулася віра в сходження “Богині родючості” в підземне царство. Побутували у трипільців також ритуальні танці, магичні й культові обряди, дії й церемонії, моління про дощ, відвернення грому, uzливання. Усі ці язичницькі вірування й традиції згодом розвинулися в систему слов'янської міфології, хоч вона й не встигла сформуватися остаточно.

Культові обряди й церемонії (аграрні ритуали, танки, пісні, “слова”) проводились як у звичайних житлах, так і в спеціальних глинобитних святилищах (“храмах”), розміщених, як уже зазначалося, у центрі трипільських поселень. У таких храмах навколо глиняних вівтарів відбувалися свята, пов'язані з культом природи, яка, вважалося, вмирала і воскресала. Там же зберігався спеціальний культовий посуд та інші ритуальні предмети. У святилищах були печі, де випікався ритуальний хліб. Інколи в храмах або поряд з ними, на майданах поселень, розміщувалися особливі “жертвні” поховання людей, що здійснювалися з метою захисту від злих сил. За ними доглядали жерці, які виступали як носії особливих знань і досвіду поколінь. Жерці й жриці відігравали велику роль у житті трипільців. Вони керували релігійним життям, уміли вираховувати календарні строки, пов'язані з аграрними роботами, вели обрядову службу, знали цілющі властивості трав і лікували людей, зберігали добрі традиції й закони, були віщунами й провидцями.

Неподалік поселень влаштовувалися великі некрополі з поховальним інвентарем, де знаходили останній спочинок померлі. За доби Трипільля мали місце трупоспалення й трупопокладення у невеликих ґрунтових могильниках (ямах). Спочатку мав місце безкурганний обряд поховання в могильниках. На рубежі IV – III тис. до н.е. на Правобережжі з'явилися перші кургани. Судячи з усього, саме трипільці (або залежні від них народи) започаткували курганний поховальний обряд, який відображав світогляд стародавніх людей. У курганах зі складними кам'яними конструкціями, які втілювали символіку сонця й місяця, ховали представників “аристократії” та полеглих у бою воїнів. Голови, обличчя й

тіла померлих густо розфарбовували червоною вохрою. Тіла перед похованням щільно обгортали в полотняні савани, тому червона фарба й досі збереглася на кістках. Існування такого звичаю підтверджують і трипільські антропоморфні фігури з розписаними фарбою головами. В похованнях трипільців археологи знаходять зброю, знаряддя праці й прикраси (глиняне й мідне намисто, кістяні підвіски, браслети тощо).

Сам курган став священним місцем, що асоціювався з культом предків. Глибока історична пам'ять зберегла уявлення трипільських часів у наших піснях, казках і легендах, тому донедавна тисячі курганів-“могил” (в Україні й сьогодні є близько 150 тисяч курганів, заввишки від 2 до 20 м) були невід'ємною частиною українського пейзажу. Можливо, на вершинах курганів влаштовували “храми”, де перед зображеннями богів чи предків, похованих під їх насипами, жерці приносили жертви і здійснювали моління.

Вивчаючи світогляд і традиції трипільців, багато дослідників наголошують на тому, що вони були проукраїнською спільнотою. Археологи встановили, що носії Трипільської культури належали до “середземноморської” раси, поширеної в Південно-Східній Європі. Це були круглоголові вузьколиці люди з гарно профільованими тонкими рисами обличчя. Дана раса передувала, зокрема, стародавнім єгиптянам і семітам.

Український антропологічний тип, за Ф.К. Вовком (1847–1918), став результатом змішування трипільців з найдавнішими індоєвропейськими скотарями лісостепового Подніпров'я. Ф. Вовк разом зі своїми послідовниками – В.М. Щербаківським (1876–1957), В.П. Петровим (1894–1969) та ін. – вважав, що темна пігментація, відносно високий зріст та міцна статура більшості українців – це спадщина індоєвропейських скотарів, а прямий ніс, “чорнії брови, карії очі” – трипільців. Натомість росіяни та білоруси є носіями іншого антропологічного типу, який характеризується світлим забарвленням волосся, очей, шкіри, відносно

невисоким зростом, значно ширшим обличчям і довгою головою. Вони не входили до тих антропологічних і мовних груп, які хоч і перебували на різних рівнях розвитку, але виявилися поєднаними Трипільською культурою.

За рівнем розвитку хліборобсько-скотарського господарства, житло- і “містобудівництва”, ремесел, виробів з міді, високохудожніх творів мистецтва й складних міфологічних уявлень Трипільська культура багато у чому наближалася до ранніх цивілізацій, що в IV–III тис. до н.е. існували на Давньому Сході. Вона постала як протоцивілізація з “найвищою на той час культурою хліборобства, із садівництвом, виноградарством, неперевершеним гончарством, видобутком та обробкою міді” [12]. І цю цивілізацію, образно кажучи, трипільці спорудили мідною й кам'яною сокирами! Якщо це був і не “золотий вік”, то стан, близький до нього.

Багато вчених переконані, що суспільний устрій носіїв Трипільської культури був тотожний військовій демократії на ранній стадії її розвитку. Основними ланками суспільства виступали великі сім'ї, які об'єднувалися в роди, а ті – в племена. Групи племен утворювали міжплемінні об'єднання, останні ж склали союз (федерацію) з центром в Україні. У трипільців уже виділяється родоплеменна верхівка. Верховна влада в союзі належала народним зборам, виконавча влада – князям і вождям. Очевидно, у правителів були звичайні житла (в будь-якому разі інших не виявлено). Водночас на розкопках трипільських поселень помітно багато слідів, які свідчать про початок майнового розшарування.

Попри всю його “архаїчність”, трипільське політичне утворення скидалося на протодержаву, а “державу, тому що вона охоплює досить велику територію й у ній різко зростає кількість різноманітних стосунків між людьми, не може обходитися без такого надійного помічника пам'яті, як письмо” [21]. Проблему трипільської писемності ми вже зачіпали. До зазначеного вище можна додати те, що про наявність писемності (хоч би у зародковому стані) опосередковано свідчать і незрозумілі зображення



дзвіночків на глиняних табличках, і символічні малюнки на стінках трипільських глеків, і узор на писанках та вишивці тощо (“язичницькі ризи”?). Серед дослідників нерідко чується, що трипільці таки створили абетку. Якщо це так, трипільське “письмо” чекає своїх шампуньонів, гротешендів і роулінсонів!

Хазяйновиті трипільці були не лише хліборобами і скотарями, але й відважними воїнами. Стосунки з іншими народами, які мігрували через нашу територію, нерідко супроводжувалися збройними сутичками. Тому трипільці виготовляли не тільки землеробські знаряддя праці, але й зброю (сокири-молоти, кинджали, луки й стріли), надлишок якої навіть продавали. Їх поселення і навіть могильники були пристосовані до оборони від ворога. Влаштовані у кілька рядів і наближені одна до одної споруди, не було навіть мурів, поставали як потужні укріплення, здатні надійно захистити своїх господарів. Зумовлений обставинами часу, войовничий дух трипільців ніколи не згасав. І горе було тому, хто посягав на їхню свободу!

Але на рубежі III–II тис. до н.е. Трипільська культура раптом зникає з історичної арени. З цього приводу існує кілька гіпотез, але, очевидно, тут мала місце не одна, а декілька причин. Далекі воєнні походи і місцева боротьба з сусідами тривалий час зберігали напружену ситуацію на території України як батьківщини трипільців і пізніших аріїв. Зрештою, на думку багатьох учених, виснажливі війни за виживання, погіршення кліматичних умов (літо стало посушливим, а зима – більш холодною), порушення екологічного балансу у зв’язку з екстенсивним веденням господарства ослабили трипільців і це спричинило різку зміну геополітичної ситуації. Мали місце й економічні фактори. “Погіршення кліматичних умов у суббореальному періоді голоцену привело до змін у господарській діяльності. Землеробство набуло меншого значення, поступаючись скотарству” [4, додаток, 36].

Суть кризи звелася до зміни форм господарювання – з хліборобства на скотарство. Розвиток відокремлених первісних общин (осілих і кочових) на величезних територіях поширення ще раніше призводив до виділення окремих локальних груп, що мали відмінності й різну історичну долю. Тепер же в складний для неї час, Трипільська культура піддалася агресії південних степовиків, які, мабуть, вийшли з-під залежності трипільців, повстали проти них і повели наступ на Лісостеп. Це перше велике військове вторгнення на землі Праукраїни спричинило падіння Трипільської протоцивілізації, занепад й остаточну загибель її міст. Після цього одна частина хліборобського населення була інтегрована до складу культур степовиків, а друга відійшла у лісову зону. Але сліди її носіїв не загубилися в мороці часу.

Знахідки розписного посуду в курганах стародавніх кочівників свідчать, що трипільці мали контакти (щонайменше торгові й військові) з різними, на перших порах із придунайськими й степовими народами. Завдяки цьому трипільці стали сполучною ланкою між Заходом і Сходом.

Духовно-економічний потенціал трипільців, який зріс після освоєння міді й бронзи, дав їм змогу поширити вплив на економічно й культурно відсталі народи і встановити свою гегемонію в Північному Причорномор'ї. Таким чином, протоіндоарійську спільноту слід розглядати як певною мірою синтез аграріїв і скотарів, де перші виступали системоутворювальним і цементуючим ядром, Можемо припустити, що, включаючи до своєї армії допоміжні озброєні загони з числа мешканців степу (які за участь у походах могли отримувати хліб та інші продукти землеробства), трипільці перетворилися на грізну силу на індоевропейському просторі, яка, захищаючи свою землю, під керівництвом своїх вождів часом вела й активні наступальні дії проти недругів. “Це була доба жорстоких “трипільських” війн” [17].

Слід згадати про те, що формування Трипільської культури збіглося в часі з прирученням коня – великою суспільною революцією, що

відбулася на степових теренах України. З того часу кінь завжди супроводжував людину [18]. Від степовиків досвід приручення коня досить швидко перейняли трипільці, завдяки чому вони започаткували господарсько-культурне освоєння широких просторів Євразії від Балкан і Дунаю до Алтаю й Індії.

Найбільше вони вплинули на народи Близького Сходу (передусім на шумерійців). Не останню роль у цьому відігравали їхні походи до Месопотамії, де згодом виникли перші міста-держави, і до Єгипту, де пізніше почалося будівництво пірамід. Деякі вчені вважають, що саме предки індоєвропейських народів створили Шумерську цивілізацію. До речі, в шумерських рельєфах і глиняних табличках IV–III тис. до н.е. трапляються найдавніші зображення возів. Цілком імовірно, що їм передували зображення возів праукраїнцями, але останні могли виконувати такі зображення переважно на дерев'яних виробах, які, на жаль, погано зберігаються в землі.

Здавалося б, відсутність надійних відомостей про наявність у трипільців власних писемних джерел не дає змоги встановити їхнього справжнього імені. Але чи дійсно про назву цього народу нам нічого не відомо?

Сьогодні, здається, є всі підстави зробити висновок, що трипільці склали найдавніше на наших землях протодержавне утворення, яке називалося “Рос” (“Рош”), а його мешканці – “роси” (пізніше “руси”). Відповідно до вітчизняної культурно-міфологічної (а як дехто вважає – й історичної) традиції, цей край був населений вільними хліборобами “оріями” називають “Оріяна”, “Оратанія”, “Аратта” (Ю.О. Шилов та ін.).

Більш переконливими є біблійні тексти, за яких у Яфета, сина Ноя, було сім синів, які володіли різними землями: Гомер (Кіммерія), Магог (Скіфія), Мадай (Мідія), Іован (Греція), Фувал (Грузія, Мала Азія), Мешех (Кавказ) і Фіграс (Фракія). Сучасні старозавітні коментатори сходяться на тому, що саме другого сина Яфета, Магога, слід вважати тим політичним

діячем, який поширив свій вплив на народи, що мешкали на території від Дунаю і Карпат до Волги і Кавказу, Уперше ім'я Магога згадується у XIV ст. до н.е. Мойсеєм [Бут. 10, 2], потім автором 1-ї Книги Параліпоменон [1 Пар. 1, 5]. У ще пізніших біблійних текстах Магог постає як “князь (грец. ἀρχωνт – регент) країни Рош” (Рос, грец. Ρῶς,) [Єзек. 38, 2–3; 39, 1–12] та володар ще чотирьох північних країв [Одкр. 20, 8], де правили його брати-васали Іован, Мешех і Фувал. Країна Рош тричі згадується в Книзі пророка Єзекіїля. Народи “фувал” є “мешех” ідентичні народам “таба” і “мушки” асирійських написів, і народам “тібарени” й “мосхи”, яких згадував у своїй “Історії” Геродот.

Неважко побачити, що район поширення Трипільської культури тотожний території біблійного краю Рош (грец. Ρῶς, Ρός; лат. Ros), де в цей же час постав однойменний племінний союз, який згодом очолював Магог. Центр Роського союзу знаходився десь у Верхній Наддністрянщині (Поділля) чи в Середньому Придніпров'ї (Черкащина). Вчені схиляються до думки, що цей центр слід шукати на Уманщині (Майданецьке? Тальянка?), хоча, судячи з усього, він періодично мав змінювати своє місцезнаходження.

Біблійні свідчення, попри всю їхню лаконічність, усе ж дають нам змогу побачити, що мобільне військо Магога здійснювало превентивні походи в країни Близького Сходу (аж до Палестини включно), звідки поставала загроза для землі Рос чи Рош. Мабуть, значну частину цих загонів складали кочівники, які перебували у васальній залежності від Магога, князя осілого народу. Не випадково народи Середземномор'я сприймали Північний край як батьківщину цього князя. Тому згодом тривалий час іменем Магога називали землю на північ від Понту Евксинського (грец. Πόντος Εὐξείνως, – “гостинне море”, тепер Чорне море). А ось, за словами давньоєврейського еллізованого історика Іосифа Флавія, греки ототожнювали народ землі Магога зі “скіфами” (до яких тоді включали й слов'ян) [6, 28].

Якщо виходити з церковно-православної “дати створення світу” (5508 до н.е.), із зафіксованої у Святому Письмі тривалості життя біблійних персонажів та часу народження їхніх нащадків, то можна вирахувати дату “всесвітнього потопу”, а потім – і період життя Магога (бл. XXXVIII ст. до н.е.), правителя Праукраїни чи краю Рос (біблійний “Рош”).

Опираючись на досягнення кочовиків, які приручили коня, трипільці-роси вдалися до масштабних рейдів по території між Атлантикою, Алтаєм та Індійським океаном. “Розвиток конярства породив вершництво як засіб мобільності руху і завоювання територій” [11]. Кінні загони наших предків могли проникати до самого Алтаю й далі. З цього часу політичні й культурні імпульси з України починають переважати зовнішні чинники. Існує гіпотеза, за якою носії Трипільської культури поширили ідею мальованого посуду до самої Індії й Алтаю. Вигляд озброєних вершників, що здійснювали далекі й потужні переходи, навіював жах на різні народи і породив у них міфи про грізних істот, з якими сучасники ототожнювали підлеглих Магога.

Щоправда, радянські та російські дослідники вигадали безліч версій щодо імені Магога [9; 15], повсякчас відмовляючи йому в історичності. Іноді їм підспівують частина вітчизняних науковців, що страждають на синдром меншовартості й стурбовані лише тим, як би неупереджені висновки на користь прадавньої історії України не “розсердили” московських ідеологів, які так не схильні поступатися “першістю” в часі щодо своєї химерної імперії!.. Усе це дуже дивно, якщо згадати те, що нині переважна більшість західних істориків визнають реальність таких, раніше “міфічних”, персонажів, як Пріам і Агамемнон, Тесей і Ромул, Артур і Беовульф, Чех, Лях і Крак тощо. Євреї не мають сумнівів щодо історичності своїх “патріархів” Авраама й Мойсея. А от на пострадянських теренах Магог – перший відомий український політичний діяч, ім’я якого донесла до нас культурно-історична традиція, залишається, бачте, лише

“міфом”. І це тоді, коли археологічні й інші дані підтверджують історичність біблійних фактів, навіть їхню хронологію.

Сучасна наука, яка все більше піднімає завісу над “доісторичним” минулим України, доводить, що вже з часу формування Трипільської культури, на чолі людності якої стояли особи на кшталт князя Магога, можна говорити про автохтонність населення України, яке, незважаючи на певні етнічні "допливи" та культурні зміни, зберігало свою самобутність і через тисячоліття пронесло виплекану в кривавій борні любов до рідної землі, психологію творця і працівника, здатного водночас гідно постояти за себе.

### ЛІТЕРАТУРА

1. Бибииков, С. Н. Поселение Лука-Врублевецкая [Текст] / С. Н. Бибииков // МИА. 38. – М. ; Л, 1953. – С. 277–287.
2. Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. – Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства [Текст]. – США, 1988. – 1 528 с.
3. Відейко, М. Ю. Трипільська цивілізація [Текст] / М. Ю. Відейко. – К. : Академперіодика, 2002. – 142 с.
4. Енциклопедія трипільської культури : у 2 т. [Текст]. – Т. 2 / ред. кол. : С. М. Ляшко (відп. ред.) та ін. – К. : Укрполіграфмедіа, 2004. – 654 с. +57 с.
5. Залізник, Л. Трипільці : хто вони? [Текст] / Л. Залізник // Генеза. – 1997. – № 1 (5). – С. 158–162.
6. Иосиф Флавий. Иудейские древности : в 2 т. – Т. 1 [Текст] / Флавий Иосиф: пер. с греч. Г. Г. Генкеля. – Мн. : Беларусь, 1994. – 558 с.
7. Історія України [Текст] / В. Ф. Версткж, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. ; під ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1997. – 416 с.
8. Історія України [Текст] / керівник автор, кол. Ю. Зайцев. – Львів : Світ, 1996. – 488 с.

9. Константин Багрянородный. Об управлении империей [Текст, пер., коммент.]. – М. : Наука, 1991. – 496 с.
10. Лозко, Г. С. Пробуджена Енея [Текст] / Г. С. Лозко. – Харків : Диво, 2006. – 464 с.
11. Мицик, В. Спадковість етногенезу [Текст] / В. Мицик // Слово Просвіти. – 2003. – 12–18 березня.
12. О. С. Трипільці – елліни – римляни [Текст] // Слово Просвіти. – 2004. – 18–23 березня.
13. Пассек, Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья [Текст] / Т. С. Пассек // МИА. – № 84. – М., 1961.
14. Півторак, Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К. : Наук, думка, 1993. – 200 с.
15. Пигулевская, Н. В. Имя “Рус” в сирийском источнике VI в. н. э. [Текст] / Н. В. Пигулевская // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. – М., 1952. – С. 42–48.
16. Пономарьов, С. Трипільське коріння України [Текст] / С. Пономарьов // Слово Просвіти. – 2003. – 23–30 липня.
17. Солонець, О. Цивілізація Старої Європи [Текст] / О. Солонець // Слово Просвіти. – 2004. – 18–24 березня.
18. Стадник, О. Колись у степах [Текст] / О. Стадник, І. Мозговий // Червоний промінь. – 1992. – 21 листопада.
19. Чмихов, М. О. Давня культура [Текст] / М. О. Чмихов. – Київ : Либідь, 1994. – 147 с.
20. Шамбаров, В. С. Великие империи Древней Руси [Текст] / В. С. Шамбаров. – М. : Алгоритм, 2007. – 576 с.
21. Широкогляд, А. Б. Тайная история Украины [Текст] / А. Б. Широкогляд. – М. : Вече, 2008. – 432 с.
22. Шмаглій, М. М. Великі трипільські поселення і проблеми ранніх форм урбанізації [Текст] / М. М. Шмаглій. – К., 2001. – 130 с.

23. Ювілей відкриття Трипільської цивілізації [Текст] // Народне слово. – 2003. –Серпень.
24. Юшук, І. Українська писемність : доба стара, доба нова [Текст] / І. Юшук // Слово Просвіти. – 2004. – 4–11 листопада.
25. Яценко, Б. У пошуках трипільського письма [Текст] / Б. Яценко // Слово Просвіти. – 2004. – 4–10 листопада.